

Игор ШИРТОВСКИ

ИСАР – ЖАПКАТА – АЛКА ВО РАНОВИЗАНТИСКИОТ ОПТИЧКИ ТЕЛЕГРАФ ОД ДЕМИР КАПИЈА КОН ТЕСАЛОНИКА, ВО СВЕТЛИНА НА НАЈНОВИТЕ ИСТРАЖУВАЊА

УДК: 904:726.54.033.2(497.715)

Управа за заштита на културното наследство
i.sirtovski@uzkn.gov.mk

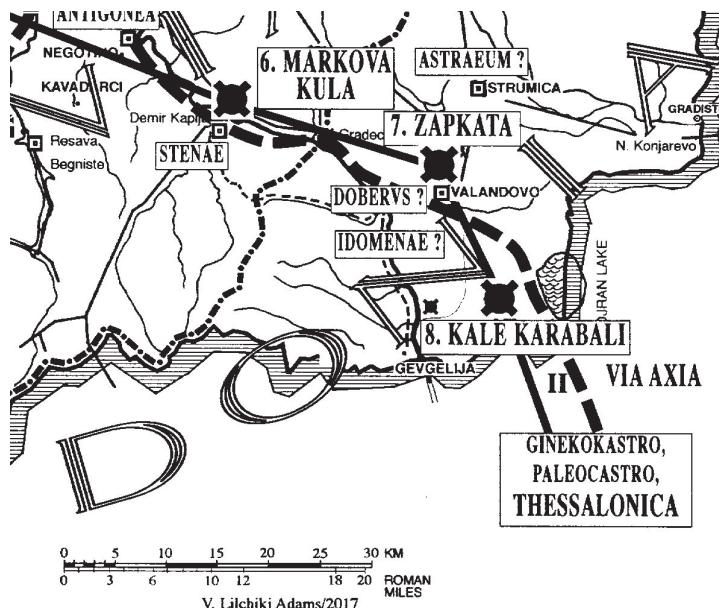
Апстракт: На доминантниот карпесто јаворински врв Жапката, што се издига северно над градот Валандово, во периодот од 2012-2017 е истражувано и документирано досега неизвестано утврдување. По резимирањето на сознанијата заклучивме дека се работи за османиото озелењување на северната страна со глабок ров. Во рамките на комплексот се наоѓала третиотославена, мала ранохристијанска црква, а на соседниот љонизок рид на југославената страна се наоѓала уште една мала ранохристијанска третиотославена црква. Со темелите и перенски истражувања со методот на рекогносцирање, имајќи ги предвид неподвижните и движните османиоти и наоди, како и визуелната комуникација од касцелот на Жапката со касцелиите на северозапад: Маркова Кула, Корешница и Кале Челевец, односно касцелиите во јужниот југославенски правец на локалитетите: Кале, Карабали и Мамино, Гавото, заклучувам дека комплексниот касцел на Жапката, со максимална големина од 330x70 метри, третиотославувал извонредно значаен касцел-спекула за набљудување и примирање / третирање на сигнали за тревога од север кон југ, што значи за извесување како на доцноантичкиот град над Валандово но и за меѓалотолискиот Тесалоника.

Клучни зборови: Рана Византија, кастел-спекула Жапката, Валандово

Ги посветувам овие редови на професор д-р Виктор Лилчиќ Адамс, со чувство на почит и благодарност во поглед на неговиот впечатлив животен пат низ македонската археологија, на кој поведе голем број студенти и на кој настапив и јас од 2007 година, придружувајќи го во напорните, но херојски, археолошки експедиции на кои тој крајно посветено не едуцираше во методите на создавање супериорна археолошка и картографско-топографска документација за древните градови и утврдувања на Република Македонија.

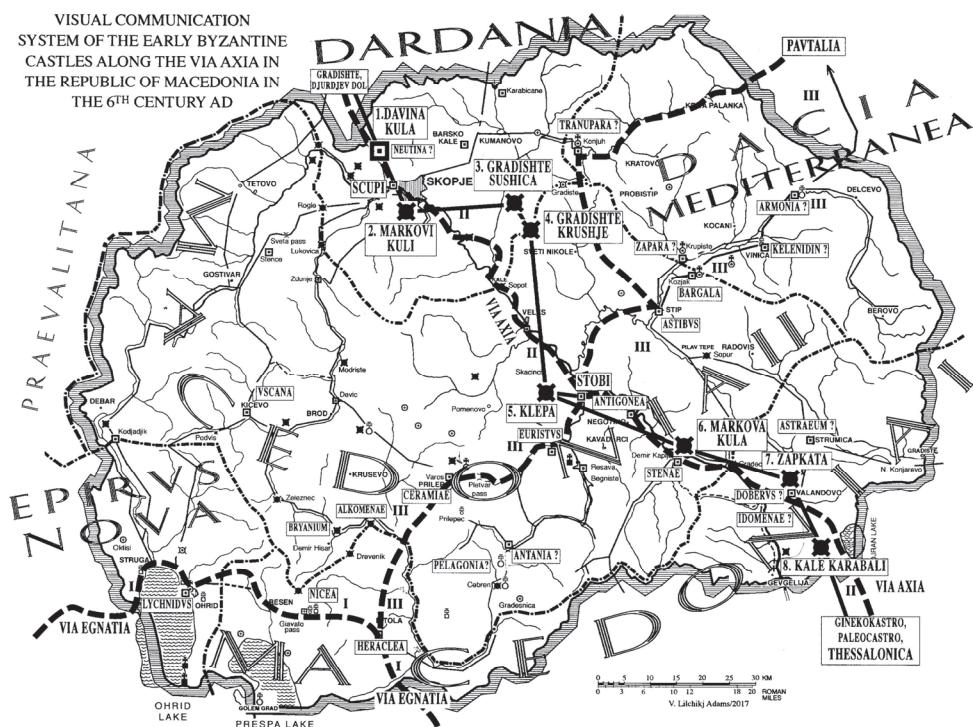
Утврдувањето на доминантното карпесто плато Исар-Жапката над Валандово долго време не беше познато, сè додека во 2012 година професор В. Л. Ада-

мс на 18. 10. 2012, не ја организираше првата истражувачка експедиција во која учествував и јас. Тогаш целиот терен беше толку многу обраснат со нискиот и екстремно густ игличест медитерански даб, познат како прнар, што одвај успеваме да ја следиме само трасата на одбранбениот сид околу акрополниот дел. Внатрешноста на акрополата воопшто и не можеше да се види од густата вегетација. Но тогаш го насетивме југоисточниот сид од источната долна станбена тераса. Подоцна, во реализација на уште шест исцрпувачки работни денови (25. 10. 2012, 01-02. 11. 2013, 24-26. 12. 2017) успеваме да го согледаме фортификацискот систем на утврдувањето, неговата егзистенција и функција преку неговата местоположба и визурите кон аналогни кастели на северозапад и на југ, како и преку движните артефакти и недвижните остатоци (Сл. 1). В. Л. Адамс ги публикуваше почетните сознанија од споменатите истражувања во контекст на организираниот систем на сигнални трансмисии со огнови на релацијата Дунав – долината на Аксиј – Тесалоника. Тој го реконструираше овој специфичен оптички телеграф низ територијата на Република Македонија, со вкупно 8 кастели (база и кастел спекула, единечни или посебни фортификации).¹ (Сл. 2)

Сл. 1

¹ V. Lilchikj Adams, 2017, 237-249, 484-498; В. Л. Адамс, 2017, 168-180.

Сл. 2

Маркова Кула, Корешница или Кале, Челевец^{!?}!

Тој изнесе во литературата мислење дека сигналите што ги примале бранителите на Жапката, Валандово, доаѓале од доминантната тврдина на врвот Маркова Кула, село Корешница. Навистина во текот на интензивните археолошки истражувања на овој локалитет беа откриени два рановизантиски фолиси но и бронзен дел од држач за нож од 6 век.н.е (Сл.3а-3б-4). Во тој случај логично е да се помислува дека базата во која биле сместени војниците кои држеле стража на Марковата Кула, биле сместени во близината, а тоа би можела да биде фортификацијата на локалитетот Кула, во југозападното подножје на Маркова Кула. Според првиот истражувач на локалитетот, се работи за утврден кастел со силен малтерен емплектон сид широк во просек 1.8-1.9 м, со форма голема 103x70/34 м, со контури на кули меѓу кои се истакнува тригонална северна кула, типична за 6. век н.е.²

² Види ги основните информации за оваа фортификација кај I. Mikulčić, 2002, 335, no. 266 Koresnica, Kula.

Сл. 3а

Сл. 3б

Сепак, во контекстот на трансферот на сигналите во 6. Век низ просторот на Демир Капија, постои уште еден кастел – Кале село Челевец. Во периодот од 2015-2018 година, Орданче Петров интензивно го истражуваше Кале, Челевец, при што откри особено силен културен хоризонт од 6. век н.е. Во североисточниот член агол на утврдувањето, откри култен објект со три фази: ранохристијанска трикорабна црква врз која последователно биле надградени: средновековна еднокорабна црква (12-13 век), која што била обновена кон крајот на 14. век, како еднокорабен храм со редуцирани димензии. Во северниот кораб на ранохристијанската базиликална црква тој откри ранохристијанска гробница со свод и крстилница од 6. век н.е. (откриена монета на императорот Јустинијан I).³

Сл. 4

Највисоката кота на Кале, Челевец изнесува 355 м. Би се очекувало масивот на соседниот рид – Марков Град, отспротива, на десниот брег на Челевечка Река, со котата од 311 метри, да го затвори видикот кон Клепа. Но, имајќи предвид дека врвот Клепа е висок 1150 метри, што значи за 839 метри повисок од Марков Град, сметам дека огновите на Клепа биле одлично видливи на конкретното расположение од 41.7 километри.

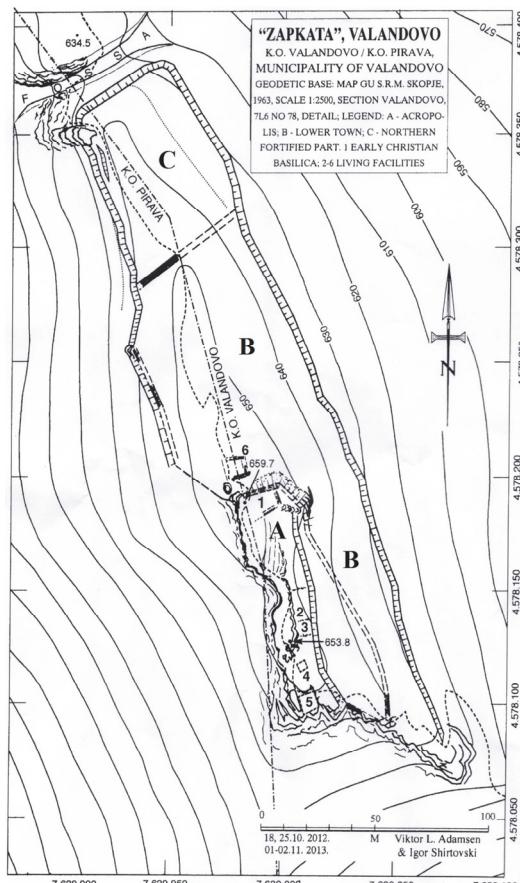
Овие сознанија овозможуваат да помислиме дека сигналната трансмисија на релацијата Клепа – Жапката можела да води преку кастелот од 6. век на Кале, Челевец. Меѓутоа, визу

³ Користени се следните информации: усмени информации од раководителот на археолошките истражувања м-р О. Петров (резултатите од истражувањата од сезоните 2015-2017 години се наоѓаат во печат во списанието Археолошки информатор бр. 2); Ф. Велјановска, 2017, 115-125.

лната линија Кале Челевец – Клепа води точно низ седлото помеѓу Марков Град и Кула Среден Град со котата 290 метри, што значи акрополата на Челевечкото Кале е повисока за 65 метри, што и не е некоја доминантна кота во понеповолни временски услови. Додека котата Маркова Кула, село Корешница со својата абсолютна надморска височина од 412 метри, чистиот визуелен хоризонт кон Клепа, како и откриените рановизантиски фолиси, овозможува да претпоставиме дека токму тоа била главната визуелна карика на Демир Капија во рамките на рановизантискиот оптички телеграф помеѓу Клепа и Жапката, додека кастелот на Кале, Челевец можел да биде алтернативна сигнална трансфер точка.

Исар-Жапката, рановизантиски кастел база и спекула

Утврдувањето Исар-Жапката ја обавувало функцијата на дел од споменатата сигнална трансмисија, и тоа на релацијата од Демиркапискиот теснец кон планината Карабали.

План сл. 5

Кастелот на Исаар-Жапката ми беше голем предизвик поради што посебно се заинтересирав за проблемот на неговата улога во рановизантискиот 6. век н.е. Тука ќе ги повторам почетните сознанија за овој, до 2012 година, потполно непознат, монументален рановизантиски кастел, меѓутоа и ќе ги надополнам со најновите сознанија од истражувањата во рамките на капиталниот проект на владата на Република Македонија Археолошки катастар 2017 година.⁴

На карпестото плато Жапката откривме остатоци од комплексно фортифициран доминантен рановизантиски кастел (план слика 5). Тој се состои од три утврдени сегменти. А) На највисокото плато што доминира над Валандово, била утврдена неправилно издолжена површина, голема 100x30/42 метри. Нејзините терминацији се состојат од: долга карпеста западна вертикалa и источна падина на која евидентираме долга станбена тераса веднаш под карпестиот сегмент, како остатоци од долг одбранбен сид во цврста малтерна, емплектон техника. На нешто проширеното јужно карпесто чело евидентираме контури од правоаголна просторија (7.5x7.5 м) оформени во карпата, на крајниот југозападен агол, што ја овозможуваат да се претпостави дека се работи за одбранбена кула, чии што малтерни сидни остатоци за жал не се сочувани. Во тесната станбена тераса ориентирана од југ кон север, се забележуваат контури на правоаголни простории. Токму во овој дел беа откриени, еден рановизантиски бронзен крст со проширени краци (сл 6), што претставувал дел од репрезентативен полиелеј од ранохристијанската црква во кастелот, потоа украсна бронзена апликација од два дела, украсена со листест орнамент (сл 7). Во северниот дел на акрополата се наоѓаат остатоци од објект со сидови во малтерна техника и покрив во вид на свод (сл.8), оформлен од камени блокови од бигор (сл.9), што ги евидентираме расфрлени на источната падина. Издолжената ориентација на објектот во правец југозапад – североисток, а отсъството на розовиот хидростатен малтер (со кој биле оформувани цистерните за вода), овозможува да претпоставиме дека тоа била мала ранохристијанска црква. Фортификациското сегмент Б е значително поголем. Се работи за издолжена, утврдена површина од 260x69 метри, што го затвора акрополниот простор на југоисточната, источната и северната страна и се жири кон север северозапад. Документираме особено цврсти остатоци од одбранбениот сид на северозапад, марканата долга источна тераса, како и особено силното северно чело оформлено со извонредно цврст одбранбен сид во емплектон техника, со импресивна широчина од 2 метри. Конечно, двата сегменти биле бранети од најранливата северна страна со уште еден фортифициран сегмент Ц, со правоаголна форма, голема 80x60/47 метри, пред чие што чело бил

⁴ На ова место љубезно му благодарам на раководителот на Проектот Археолошки катастар 2017 година, професор д-р Антонио Јакимовски за одобрувањето да ги публикувам сознанијата од истражувањата на локалитетот Жапката во 2017 година.

оформен, со издлабување на карпите, длабок одбранбен ров (fossa). Вкупната утврдена површина на кастелот на Жапката мери импресивни 330x70 метри.

Сл. 6

Сл. 7

Сл. 8

Сл. 9

Освен тоа, на соседниот, понизок рид, во декември 2017., евидентирајме остатоци од објект што бил покриен со свод од блокови бигор. Објектот се наоѓа на околу 150 метри југозападно од крајниот југоисточен карпест агол на сегментот Б. Контурите на објектот се големи околу 10x10 метри, а се состојат од потесна издолжена западна правоаголна просторија (3×10 м), претпоставувам во функција на припратата и поголема источна просторија 7×10.6 м, претпоставувам во функција на еднокорабен наос (Сл.10 до 14).

Прелиминарните наоди што укажаа на времето на изградбата на кастелот беа две рановизантиски монети. Апоен

од 10 нуми на Јустинијан I (Константинопол) Сл.15 и апоен од 20 нуми на Јустин II (Тесалоника)⁵ сл.16. Меѓутоа во летото 2017 година густата вегетација на јужниот дел од локалитетот ја погоди пожар при што на површината можевме да рекогносцираме низ изобилието градежна маса раствурена со ерозијата во лизгање по падините кон исток. Се распознаваа делови од покривни тегули – лаконски тип, имбрекси (сл.17-18), градежен камен, делови од питоси, градежни / подни тули (later) сл.19, ободи од питоси, фрагменти и делови од садова керамика, меѓу кои идентификувавме фрагмент од т.н. ребрести амфори карактеристични за 6. Век н.е. Но откривме уште две рановизантиски монети. Едната е полуфолис на Јустин II искован во Тесалоника сл.20

Втората монета е максимално оштетена, но се гледа дека се работи за на Јустинијан I полуфолис - голем модул сл.21 Откриени се фрагменти од стаклени чаши форми од 6 век н.е сл.22 како и бронзена апликација со стилизиран двоглав орел, како и бронзен прстен крст. (сл.23-24)

Кале Дуб Карабали, Богданци и Мамино, Гавото

Во 6. век сигналите од Жапката патувале на југ. Наредните две извонредно значајни фортификации кои ја имале и улогата на кастели спекули заедно со улогата на кастели бази, се Кале Дуб – Карабали и Мамино. В. Л. Адамс истакну-

⁵ V. Lilchikj Adams, 2017; В. Л. Адамс, 2017, 176, 248.

ва дека клучната улога на сигналниот трансфер од Жапката кон Тесалоника ја играл кастелот – база на локалитетот Кале Дуб на планината Карабали. Меѓутоа сметам дека и местоположбата на рановизантискиот кастел база на Мамино, што доминира над самото корито на реката Вардар, заслужува внимание можеби во контекст на резервен сигнален кастел. Од неговата највисока кота 425 метри одлично се гледа Жапката, како и Кале Дуб Карабали. А сигурно е дека сигналот од Мамино без никаков проблем можел да се види од кастелот Гинеко-кастро, Палеокастро (кота 177 м), на 36 километри јужно југоисточно, во соседна Република Грција.

Сл. 10

Сл. 11

Сл. 12

Сл. 13

Сл. 14

Сл. 15

Сл. 16а

Сл. 16б

Сл. 17

Сл. 18

Сл. 19

Сл. 20а

Сл. 20б

Сл. 21а

Сл. 21б

Сл. 22

Сл. 23

Сл. 24

Анекс А: Според тоа очигледно е дека силниот кастел на Жапката-Валандово бил изграден во 6 век.н.е. и служел за потребите на воена заштита на големиот град што се наоѓа во неговото јужно подножје. Меѓутоа со внимателна теренска анализа на визурите од Жапката, на север кон Маркова Кула, Корешница и Кале Челевец, но и кон Кале Карабали Ѓавото, очигледна е функцијата на ова утврдување како значајна алка во рамките на рановизантискиот сигнален телеграф на релација од Дунав до Тесалоника.

На северната периферија на Валандово се наоѓа впечатлив древен град, чии што остатоци чинам дека сè уште се недоволно познати и афирмирани дури и во научната сфера. Иако се работи за грандиозен комплекс археолошки локалитети што е скромно навестен во ст-

ручната литература,⁶ тој е сè уште запоставен и чека сериозни археолошки тимови да го започнат неговото откривање со систематски археолошки ископувања.

Сл. 25a

Сл. 25b

Остатоците на утврдениот град околу изворот Свети Петар, што се состоел од акропола и долен град, потоа масивната кула на карпестиот срт 300 метри северозападно од челната кула на градската акропола, како и новооткриениот

⁶ I. Mikulčić, 2002, 448-450, со цитирана постара литература.

рановизантиски кастел на врвот Жапката на 900 метри северно од градската акропола, кому што очигледно му припаѓале и некрополата кај Зелениште и репрезентативната вила кај Стакина Чешма во Валандово, недвосмислено упатуваат на еден голем антички и средновековен град, чие што историски потврдено име секако ни стои пред очите, но сеуште е непознато и очигледно е дека за него треба не само да се дискутира тук што побргу да се организира неговото откривање, заштита и афирмација сл.25-26.

Сл. 26a

Сл. 26b

Igor ŠIRTOVSKI

ISAR-ŽAPKA – A CHAIN IN THE EARLY BYZANTINE OPTICAL TELEGRAPH FROM DEMIR KAPIJA TO THESSALONIKA IN THE LIGHT OF THE LATEST RESEARCH

Summary

Exploring for many years the early Byzantine fortresses on the territory of the Republic of Macedonia, professor Viktor Lilčić Adams, during the last decade, managed to perceive and reconstruct a system of fortifications on the line along the Vardar highway in the early Byzantine period, through which signals for reporting and alarming, for the population in the villages and towns in the provinces of Dacia Mediterranea, Dardania, Macedonia Secunda, Macedonia Prima were transmitted. The signal line stretched from the provinces along Danube to the megalopolis of Thessalonica.

Actively participating in these researches, I was especially attracted by the signal point above Valandovo, of the dominant Early Byzantine castle of Žapka. On the high rocky plateau there are remains of strong fortification composed of three segments: acropolis, area bellow the town and northern suburb. This fortified hole was protected on the north side by a deep trench, dug into the live rock. In the fortification we recorded the remains of a small early Christian church. The remains of another early Christian church were registered on the neighboring hill on the southeast side.

We detected visual communication between Žapka and Markova Kula, Korešnica in the northwest, then with the Mamino castle, Gjavato to the south and the castle Kale Dub Karabali, Bogdanci in the south-southeast. All the basic parameters and knowledge point to the conclusion that the castle Žapka was designed in the 6th century, precisely for observing and receiving/transmitting alarm signals from north to south, which means alarming the late antique city above Valandovo, but also the megalopolis of Thessalonica.

БИБЛИОГРАФИЈА:

АДАМС Л.В., „Јустинијановиот оптички телеграф низ Република Македонија”, *Зборник на јаругови од Четвртиот меѓународен симпозиум „Денови на Јустинијан I“*, Скопје 11-12 ноември, 2017 г., изд. Универзитет Евро-Балкан, Скопје 2017, 168-180.

ADAMS LILCHIKJ, V. “The visual communication system of the early byzantine castles along the Via Egnatia in the Republic of Macedonia in the 6th century AD”, *Space, landscapes and settlements in Byzantium, Studies in historical geography of the Eastern Mediterranean presented to Johannes Koder*, Vienna-Novi Sad 2017, 237-249.

ВЕЛЈАНОВСКА Ф., „Антрополошки согледувања за скелетните наоди од Кале – Стрезов Град, с. Челевец – Демир Капија (истражувања 2015-2016 година)”, *Археолошки информашор* бр. 1, Прилеп 2017, 115-125.

МИКУЛЧИЋ И., Антички градови во Македонија, Скопје 1999.

MIKULCIC I., *Spätantike und fruhbyzantinischebefestigungen in Nordmakedonien*, München 2002.

СОКОЛОВСКА В., *Исар-Марвинци и Повардарие во античко време*, Скопје, 1986.